

ԱՆԱՀԻՏ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտ

«ԱՐՈՐ» ԳՈՐԾԻՔԱՆԻՇ ԲԱՌԱՆՈՒՆԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Հայերենում *արոր* բառանունը վկայված է դեռևս V դարից: Նոր հայկազյան բառարանը և Հ. Աճառյանի Հայերեն արմատական բառարանը¹ հղում են Ս. Գիրքը, Մեքերիանոսին, Ոսկեբերանին, Բարսեղ Կեսարացուն²: Բառը գտել ենք նաև Ոսկեբերանի այլ երկերի ոսկեդարյան թարգմանություններում, որ չեն հղել ՆՀԲ-ն ու ՀԱԲ-ը. «...դու քեզնի սերմանեա յակօսս. չիք անդ *արոր*, չիք մաճ ունել, և ոչ եզինս հարկաց լծել...»³, «...բայց անդ առանց *արորոյ* և եզանց և մշակաց և ամենայն տարժանման սերմանողացն բուսանին պտուղք...»⁴ և այլն: Նշված հղումները, բերված օրինակները և մեր ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տալիս, որ V դարում բառանունը գործածվել է միայն հայ թարգմանական գրականության մեջ:

Բառանվան գործածությունը հայ հեղինակների գրվածքներում ի հայտ է գալիս հետիմիգերորդարյան շրջանում: ՆՀԲ-ն հղում է Գրիգոր Նարեկացուն, Սարգիս վարդապետին, Գրիգոր Սկևռացուն, Վարդան Բարձրբերդցուն, Հովհաննես Երզնկացուն⁵: Ի դեպ, ՆՀԲ-ն հետիմիգերորդարյան շրջանի համար չի հղում որևէ թարգմա-

¹ Տե՛ս Հ. Գաբրիել Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Միրմելեան, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետ՝ ՆՀԲ), Կ. Ս. Երևան, 1979, էջ 386-387, Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետ՝ ՀԱԲ), Կ. Ս. Երևան, 1971, էջ 350:

² Տե՛ս Դատ. Գ 31 («և եհա՛ր յայլազգեացն վեց հարիւր այր մաճով *արորոյ*» /ըստ՝ Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր կտակարանաց, յաշիս. Հ. Յովհաննու Զօհրապեան վարդապետի, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1805), Մեքերիանոսի Եմեսացոյ Գաբաղացոց եպիսկոպոսի ճառք, Վենետիկ, 1830, ճառ Թ, էջ 181 («Ունիս զմաճս *արորոյն*, սերմանեա՛ յանդս տնանկաց»), Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի Յաւետարանագիրն Մատթեոս, Կ. Ս. Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1826, Գիրք երկրորդ, ճառ ԻԷ, էջ 745 («...և ի հիւսնութենէ՛ *արոր* կազմել, և լուծս յօրինել, և սայլս, և կամոնս, զօրանն կրել և կասուլ...»), Բարսեղ Կեսարացի, Յաղագս Վեցարեայ արարչութեան, աշիս. Կ. Մուրադյանի, Երևան, 1984, ճառ Թ, էջ 316 («արացոյց դանակ կամ արկցոյք *արար*»):

³ Ոսկեբերան, Մեկնութիւն Առաջին թղթոյն Տիմոթեայ /ճառ ԺԴ/. - Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի Մեկնութիւն Թղթոցն Պաւղոսի, Կ. Ս. Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1862, էջ 122:

⁴ Նույնի, Յարարածսն, Ա. - Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի ճառք, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1853, էջ 64:

⁵ Տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան, ԾԴ Բ. - Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան եւ այլ երկասիրութիւնք, Անթիլիաս, 2003 /այսուհետ՝ Նարեկացի, Երկասիրութիւնք/, էջ 236 («Եւ ոչ *արոր* կշիռ ինչ գործէ առանց մաճակալի»), Գիրք մեկնութեան եօթն թղթոցն Կաթողիկէից, արարեալ սրբոյ վարդապետին Սարգսի Հայոց իմաստասիրի, Կոստանդնուպոլիս, 1743 («...Եթէ որ յերկրագործաց զանդաստան լի՝ փշաբերութեամբ՝ կամիցի սրբել և ըզբարտք սերմանսն սերմանել, կարօտանայ նա *արոր* կառուցանել» /Մեկնութիւն Յակոբայ թղթոյն, ճառ Է, էջ 117/, «Եթէ դուք ասէ՛ ո՛վ արք՝ բուռն հարեալ զմաճոյ *արորոյն* հերկել ձեզ հերկս առաքինութեան» /Մեկնութիւն Առաջին թղթոյն Պետրոսի Առաքելոյն, ճառ Է, էջ

նական գործ: Գտել ենք ՆՀԲ-ում չհղված բազմաթիվ այլ վկայություններ, որոնք առկա են ինչպես հայ հեղինակների գրվածքներում, այնպես էլ թարգմանական գրականության մեջ: Ահա մի օրինակ Ոսկերեքանի «Ի Մեծն Գրիգորիոս Լուսաուրիչն Հայաստանեաց» գործի միջնադարյան թարգմանությունից. «...և նա ինքն մի մշակ՝ միով բազկաւ կալեալ զմաճոյ *արորոյ*...»⁶: Այստեղ, անշուշտ, կա փոխաբերություն: Պետք է ասել, որ ինչպես բառարաններում հղված, այնպես էլ մեր գտած օրինակների մեծ մասում *արոր* բառանունը գործածված է փոխաբերական իմաստով: Նշենք մեր գտած նման օրինակներից մի քանիսը, որ չեն հղել ՆՀԲ-ն ու ՀԱԲ-ը:

Վ դար՝ «Եւ որպէս ի մաճս *արորոյ* վաստակաւորն արկանէ ի խոր և ի ներքուստ պատառէ գերկիրն և զգուշութեամբ պատրաստէ տեղի պահստեան սերմանն...», այսպէս հարկ է և մեզ առնել. ըստ օրինակի *արորոյ* վարել և խզել զսիրտս խորին...» (Ոսկերեքան)⁷ և այլն⁸:

Վ դարից հետո՝ «Դիցէ զլուծ իւր վերայ ուսոց ապրստամբաց. և *զարոր* խաչի քոյ սիրով ընկալցին ի պարանոցս իւրեանց» (Հակոբ Մծբնեցի)⁹, «...և ձգեցին *արորով* բանին զսերմն հաւատոյ ի սիրտս դաշտաց բանական ազգաց մարդկային» (Հովհաննէս Երզնկացի)¹⁰ և այլն:

* * *

Պետք է նշել, որ բարբառային *հարոր* ձևը նույնպես վկայված է հայ մատենագրության մեջ և թարգմանություններում. օրինակ՝ Եփրեմ Ասորու գործերից մեկում («Սա է Հայրն, որ ի ձեռն Որդոյն զնեաց զմարդկային զպիտանացուս. զամենայն ինչ վաճառեաց գերկրային ստացուածս իւր, զի զնեսցէ *զհարորն* երկրիս զոր ինքն ստեղծ») ¹¹,

379/), **Գրիգորի Սկեռացոյ** Ներբողեան ի Սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի. - Սոփերք հայկականք, հ. ԺԵ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1854, էջ 75 («Ներսէս, մշակ աշխատեալ յանդաստանի տանուտեառն զկորդացեալ երկիր բանականի բնութեան *արորով* բանի պատառեալ, և զանտառամով վնասակար որոմն խլեալ, զբարոքն սերմանեալ...»), Մեծին **Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ** Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դավթի, յԱժդարխան, 1797, ԿԴ, էջ 214 («Որ է սիրտ մարդկան՝ *արորաւ* խաչին Քրիստոսի քրքրեալ, և լծով առաքելոցն, որոյ արմտիքն բազում...»), Մեկնութիւն Սուրբ Աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի, արարեալ ի սրբոյն **Ներսիսէ Շնորհալոյ** մինչ ի համարն 17. հինգերորդ գլխոյն. և անտի աւարտեալ յերանելոյն **Յօհաննու Երզնկացոյ**՝ որ և կոչի **Մործորեցի**, Կոստանդնուպոլիս, 1825, ԺԳ, էջ 309 («Ուսուցանէ թէ՛ և նա՛ կերպարանի ըստ ճշմարիտ մշակացն ձևոյ, և պատառէ զսիրտ մարդկան *արորիւ* չարութեանն՝ սերմանլով զխորհուրդսն չարեաց...»):

⁶ Նորին **Յովհաննու Ոսկերեքանի** ի Մեծն Գրիգորիոս Լուսաուրիչն Հայաստանեաց. - Սոփերք հայկականք, հ. Դ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1853, էջ 97:

⁷ **Նույնի**, Անդրիական ճառք, Դ. - **Յովհաննու Ոսկերեքանի** Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի ճառք, էջ 709:

⁸ «Սոքա իւրաքանչիւր զայս իմացեալ՝ այժմ լծեալ եզինս *յարորի* ուսանին զմաճս վարել ի խոր ակօսս հատանելով. այժմ ի սուրբ բեմս ելանելով և զանձինս աշխատելոց ի մեղս իբր մանգաղաւ՝ որ զփուշս հատանէ գերկրի՝ այնպէս բանիւ զմեղս մաքրեն ի ձեռն» (նույն տեղում, ԺԹ, էջ 891):

⁹ Ճառ երանելոյն **Յակօբայ Մծբնայ** եպիսկոպոսի ասացեալ յաղագս աստեղն և մոգուցն և մանկացն Բեթղէհէմի. - Գիրք և ճառ հոգեշահ արարեալ յուղղափառ և յաստուածաբան վարդապետաց, Կոստանդնուպոլիս, 1722, էջ 124:

¹⁰ **Հովհաննէս Երզնկացի**, նշվ. աշխ., Ժ, էջ 224:

¹¹ Տեառն **Եփրեմի** Ի մարգարիտն յայտնութիւն. - Սրբոյն **Եփրեմի** Մատենագրութիւնք, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1836, էջ 359:

Վաստակոց գրքում («Եւ զմէկ *հարօրն* չորս եզոք պարտ է բանեցընել, որ փոփոխեն զիրեար, և հերկեն զգետինն ծանր խոփովքն. և առնեն զհերկն երեք *հարօր*, և զ*հարօրն* խոփովն խորու տանին, որ ի գետնին պարարտութիւնն հասանի»)¹², Ներսէս Շնորհալու հանելուկներից մեկում (թանաք). «Սերմն սև ու ջրաց հոլով, Դաշտըն ներկած սպիտակ բամբկով. Ի հինգ լուծն *հարօրով*, Ի իւրեանց վաստակն ընթանալով»¹³ և այլն:

Ի դեպ, հայերենի բարբառներում «արոր» հասկացությունն ունեցել է նաև այլ բառանվանումներ՝ *ալաթ, գործեն, չորոց, վեցկի, չութ, կեռ, գութան, բարանա, լուսկ, ծան, փաճղաճ, խիշ, կօրատ, վար, սաբան, արոնա, հառել, կռաչութ, ճղլի*, որոնց մի մասը նույնպես վկայված է հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ: Բերենք մի քանի օրինակ:

ա. *Չորոց*

Բառը վկայված է XV դարի սկզբի (1412 թ.) մի վիմական արձանագրությունում («Եւ Գրիգոր տվի զԾագունանց հողերն զմեր բաժինն իւր *չորեցովն...*»¹⁴):

բ. *Վեցկի*

Բառը վկայված է XI դարի մի վիմական արձանագրությունում («...ազատեցին *զվեցկէ* կոռ...»¹⁵), Մատթեոս Ուռհայեցու Ժամանակագրության մեջ (XII դար) («...բայց զայս բազում անգամ լուեալ է մեր ի բազմաց յաղագս քորեպիսկոպոսին՝ որ ասէին Դաւթով, եթէ զգանձատունն նորա Աբրիհիմն էառ և քառասուն ուղտ բարձան զգանձարանն նորա, ութ հարիւր *վեցկի* եզանց ելանէին ի տանէ նորա»¹⁶), Սմբատ Սպարապետի Տարեգրքում (XIII դար, կրկնում է Մատթեոս Ուռհայեցուն) («Էր անդ քոր եպիսկոպոս մի Դաւիթ անուն. առին զգանձս նորա. բարձին քառասուն ըղտու. եւ հարիւր *վեցկի* եզանց ելանէր ի տանէն»¹⁷), XV դարի (1415 թ.) մի Ավետարանի հիշատակարանում («...և նոյն իսկ Թումայ վանից հօր ձեռօք Նաջբադնի *վեցքու* հողն արտ՝ ամիրաց մքաթոթովն և նշանովն, Սուրբ Վարդանայ մուլք (սեպիականութիւն) գնուաւ»)¹⁸, հետագա շրջանի մի վիմական արձանագրության մեջ («Կամաւն Աստուծոյ եւ Թաճ Սրլաքս դուստր Մխիթարայ թոռն Խալայ շահին տվի մէկ *վեցկի* իմ գերեզմանատունս, միաբանք սահմանեցին Գ Ժամ Սանդխտոյ տօնին՝ Բ ինձ, Բ իմ մօրն: Կատարիչք օրհնին յԱստուծոյ»)¹⁹:

¹² Գիրք Վաստակոց. թարգմանութիւն նախնեաց յարաբացի լեզուէ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1877, Դուռն ԺԸ, էջ 17:

¹³ Ներսէս Շնորհալի, Յաղագս երկնի և զարդուց նորա, Հանելուկներ, Ողբ Եղեսիոյ) կազմեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց՝ Գ. Ա. Հակոբյան), Երևան, 1968, էջ 41:

¹⁴ Արցախ, երկասիրեց Մակար եպս. Բաբխուտարեանց, Բագու, 1895, էջ 205:

¹⁵ Հղվում է ըստ՝ Վ. Չ. Բդոյան, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, էջ 248:

¹⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 103:

¹⁷ Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց, որդւոյ Կոստանդեայ կոմսին Կոռիկոսոյ, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859, էջ 66:

¹⁸ Նօտարք Հայոց, հաւաքեալ եւ լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիղղալեմեան Տօսթեցոյ, Կ. Պօլիս, 1888, էջ 46:

¹⁹ Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, աշխատասիրութեամբ Տեառն Սարգսի Սանահնեցոյ Զալալեանց, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 212:

գ. *Գութան*

Որոշ վայրերում արորը անվանվել է *գութան*, թեև որպես գործիք՝ գութանի կառուցվածք չի ունեցել: Բառը նույնպես վկայված է հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ: Նորայր Բյուզանդացին, ՆՀԲ-ն և ՀԱԲ-ը հղում են «Ոսկիփորիկ» ժողովածուն («*Գութան*»/ մի բոլոր ետ յիշատակ (ի վանս Արծուաբեր Աստուածածնի) եւ միաբանք ուխտին պաշտամամբ եւ պատարագօք աղաչեցին զսուրբ Աստուածածինն»²⁰): Բառը գտել ենք նաև XV դ. մի ձեռագրի հիշատակարանում («Քրիստոս Աստուած քո սուրբ ծնաւորի բարեխաւսութեամբդ ողորմեա ամենայն հաւատացելոց. եւս առաւել ուսթա խալիֆին, որ յամեն տարի Բ (2) *գութան* է տուէր սուրբ Վարդանայ...»²¹): Բառաձևը վկայված է նաև հետագա դարերի հայ մատենագրության մեջ²²: Նորայր Բյուզանդացին գտնում է, որ *գութայ* բառին նախորդել է *գուդան* ձևը, և հղում է Ճառնտիր ժողովածուն («Ոչ ուստեք գտանի ողորմութիւն, բայց ի տեղիս տեղիս շարժին ի սերն Քրիստոսի, ոմն պատարագ եւ ընծայ նուիրելով, ...եւ ոմն ռիսվ առնելով, եթէ ազարակ եւ կամ ջրաղաց, եւ այլ ոք՝ *գուդան*»²³):

* * *

Հայ մատենագրության մեջ և թարգմանություններում ավանդված են նաև *արոր* բառով կազմված բարդ և ածանցավոր հետևյալ բառերը:

Արոր ձգել. Այս հարադիր բարդությունը հղված չէ ՆՀԲ-ում, թեև ավանդված է դեռևս V դարից. այն գտել ենք Ոսկեբերանի գործերի թարգմանություններում. «Եթող զարջառաց զնախիրս, զի *արոր ձգեսցեն*, և զերկիր հերկեսցուք և սերմանեսցուք...»²⁴, «...եզն ո՞չ էր արդեօք օգնական *արոր ձգելով* և աշխատակից մեզ լինելով ի սերմանցն սփռումն...»²⁵, «Նոյնպես և մշակ լծէ եզինս և *արոր ձգէ* և ակօս պատառէ...»²⁶:

Արորածիգ «որ ձգէ զարոր, արորադիր» (ՆՀԲ)²⁷. ՆՀԲ-ն հղել է Պիտոյից գիրքը²⁸, Փիլոն Ալեքսանդրացուն²⁹, Սարգիս վարդապետին³⁰ (ի դեպ, վերջինիս գործի երկ-

²⁰ Տե՛ս **Նորայր Ն. Բիւզանդացի**, Բաղկիրք ստորին հայերենի ի մատենագրութեանց ԺԱ-ԺԷ դարուց (այսուհետև՝ ԲԱՀ), Ժնև, 2000, էջ 148, ՆՀԲ, Մնացորդք և յաւելումաձ, հ. Բ, Երևան, 1980, էջ 1049, ՀԱԲ, հ. Ա, էջ 548):

²¹ Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 1524, էջ 921բ., հղվում է ըստ **Լ. Խաչիկեան**, Աշխատություններ, հ. Բ, Երևան, 1999, էջ 322):

²² Տե՛ս, օրինակ, Զամբո, համաժողովեցեալ և տարադրեցեալ ի **Միմեոնէ կաթողիկոսէ Երևանցոյ**, Վաղարշապատ, 1765, էջ 28, 107, 114, 131, 132-133, 215:

²³ Ճառնտիր, ԻԹ, 715 (տե՛ս ԲԱՀ, էջ 147):

²⁴ **Ոսկեբերան**, Յարարածն, Գ. - **Յովհաննու Ոսկեբերանի** Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոսապետի Ճառք, էջ 73:

²⁵ **Նույնի**, Յարարածն, Դ, նույն տեղում, էջ 76:

²⁶ **Նույնի**, Յաղագս յարութեան մեռելոց, նույն տեղում, էջ 224:

²⁷ Մխիթար վրդ. Մեքաստացու բառարանում՝ «զարոր ձգող, քարշող» (Բաղկիրք հայկազեան լեզուի..., արարեալ ի **Մխիթարայ վարդապետէ Մեքաստացոյ** (այսուհետև՝ ԲՀԼ), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1749, էջ 115), նույնը նաև Մ. Մալխասյանցի մոտ՝ «Արորը ձգող՝ քաշող. վար անող /եզներ/» (**Մ. Մալխասեանց**, Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 289):

²⁸ Տե՛ս Գիրք Պիտոյից, աշխ. Գ. Մուրադյանի, Երևան, 1993, էջ 175 (Մահման բաղդատութեան, 5) («Մնանի եւ երկասէր *արորածիգս* անպաճոյճ եւ դիրագիւտ կերակրանօք...»):

²⁹ **Փիլոնի** Այնոցիկ որ ի լինելութեանն, III Գ. - **Փիլոնի Եբրայեցոյ** Մնացորդք ի Հայս, աշխատասիրութեամբ Հ. Մկրտիչ աթոռակալ վարդապետի Մխիթարեան Աւգերեանց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1826, էջ 170-171

րորդ հրատարակության մեջ *արորածիգ* բառը փոխարինված է *ակօսածիգ* բառով³¹: Գտել ենք ՆՀԲ-ում չհղված մի այլ վկայություն Ոսկեբերանի մոտ. «...քանզի յաղագս... երիվարաց և ջորուց և *արորածիգ եզանց* և հօտից և խաչանց բազմանալոյ...»³²:

Արորավար «արօրով վարած, հերկած» (ՀԲԲ). «...և իբրու ի ծառոց քաղելով պտուղ, և յերկիր ոմն *արորավար* յարգանդին, անտեսս մանրկութեամբ, և անստեղծ կենդանիս սերմանելով»³³: Հ. Աճառյանը Վանի բարբառում գրանցել է *հարօրվար* ձևը, որ նշանակում է «արօրով վարող»³⁴:

Արօրայեղ «արօրադրութիւն յեղյեղալ, արօրավար երկիր, անդաստան» (ՆՀԲ), «արօրով շուռ տուած...» (ՀԲԲ). «Եւ զայն իսկ որ հանդերձեալ էր զաստուածային սերմն ունել յինքեան, իբրու *արօրայեղ* բակառաբար պարունակեաց, ըստ ամենայնի ստեղծեալ անուանեաց ուղիղին զսա մասն՝ սկաւառակ»³⁵:

Կրկնարօր առնել «կրկին արօրադրել, վերստին հերկել. քաջ քննել, մանր խուզարկել» (ՆՀԲ) և *Երեքկնարօր առնել* «երեք անգամ արօրով վարել, կրկին և կրկին քրքրել, խուզարկել» (ՀԲԲ), «պրպտել, մի լաւ քննել» (ՀԱԲ). «Պարտ է *կրկնարօր* և *երեքկնարօր* առնել զբանն»³⁶:

Արօրադրել «որ արօրադրել (որպէս) արջառն. արօրածիգ» (ՆՀԲ). «...զի եղիցի *արօրադրել* ակօսաբեկ առ ի վաստակել...»³⁷:

Արօրադրութիւն «հերկ, հերկագործութիւն» (ՆՀԲ), «արօրադրելը, վարելը, վար» (ՀԲԲ). «Մերժեսցի՛ն սովաւ ի յանդոց պտղատոհմական / *Արօրադրութեանց* մերոց սահմանաց / Եւ ի քո մշակեալ կենդանի երկրէ՛ / Վերք վատնիչք եւ հոյլք մորմոքեցուցիչք»³⁸:

Արօրադրել «արօր դնելով գործել զերկիր. հերկել զարտորայս կամ զանդաստանս արօրաւ» (ԲՀԼ), «արոր ձգել, արօրով վարել արտը. *փոխ*. մշակել» (ՀԲԲ). ՆՀԲ-ն հղել է Պիտոյից գիրքը³⁹, Գրիգոր Նարեկացուն⁴⁰ և այլն: Գտել ենք ՆՀԲ-ում չհղված այլ վկա-

(«Երկրի, արջա՛ռ, քանզի *արօրածիգ* է և երկրագործ»):

³⁰ Սարգիս Վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 117 («...և զեզն *արօրածիգ* ընդ լծով ածել...»):

³¹ Տե՛ս Մեկնութիւն եօթանց թղթոց Կաթողիկեայց, արարեալ երանելոյն Սարգսի շնորհալից վարդապետին Հայոց իմաստասիրի և քաջ հռետորի, աշխատասիրութեամբ Տ. Անդրեաս վարդապետի Նարինեան Ակնեցոյ, Կոստանդինուպօլիս, 1826, էջ 93:

³² Երանելոյն **Յովհաննու Ոսկեբերանի** Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոսապետի Ներբողեան ասացեալ յաղագս վարուց և նահատակութեան Սրբոյն Գրիգորի Հայոց մեծաց հայրապետի ի Կոկիսոն հայոց մինչ յաքսորանս էր. - Սովերք հայկականք, հ. Դ, էջ 57:

³³ Պղատունի առ Տիմէոս. - Պղատունի իմաստասիրի Տրամախօսութիւնք, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1877, էջ 173:

³⁴ Տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 647:

³⁵ Պղատունի առ Տիմէոս, էջ 150:

³⁶ Մեքերիանոսի Եմեսացոյ Գաբաղացոց եպիսկոպոսի ճառք, Ճառ Թ, էջ 171:

³⁷ Ոսկեբերան, Անդրիական ճառք, ԺԷ. - **Յովհաննու Ոսկեբերանի** Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոսապետի ճառք, էջ 870:

³⁸ Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան, ԴԲ Թ. - Նարեկացի, Երկասիրութիւնք, էջ 416:

³⁹ Գիրք Պիտոյից, էջ 161 (Մահման բաղդատութեան, 2) («...որպէս զի ոչ միայն զանօսն եւ զկակուղն, այլև զխտացեալ թանձրահողն եւ զխոշոր ապառաժուտն դիւրեցէ հզօր բազկաւ *արօրադրելով* կակղել...»):

⁴⁰ Գրիգոր Նարեկացի, Ներբող ի Սուրբ առաքեալսն, Գ. Նարեկացի, Երկասիրութիւնք, էջ 591 («...եւ զՓիւնիկեցի գօրուն գումարտակ՝ ի կենդանի ջուրն հեղձուցին, եւ զկարծրացեալ մտաց անդաստան՝ *արօրադրեալ* զերահերկեցին...»), Նույնի, Մատեան ողբերգութեան, ԺԸ Բ. - Նույն տեղում, էջ 82 («Որ

յություններ Ոսկեբերանի մոտ. «Ջայս և յերկրագործսն է տեսանել. ծերն ոչ *արորադրել* կարէ և ոչ ակօս հատանել և ոչ հրահանգող լինել զուարակացն և ոչ զօրաւոր եզանց բերել զբնութիւն...»⁴¹, «...եթե զիա՞րդ Սառա ծնաւ. մանաւանդ եթէ զայն բան յիշեսցեն՝ զիա՞րդ երկիր կոյս էր և ծնաւ. *արորադրեալ* ոչ էր, որ երկրագործէր զնա՝ ոչ ոք էր, ...ակօսք ի նմա ոչ պատառեցան...»⁴²:

Արորադիր լինել /_առնել «արօրով վարել զերկիր, հերկել, կամ պատառել. ակօսաբեկ առնել... արօրել, արօրադրել» (ՆՀԲ). «...և ամենայն լեառն *արօրադիր ակօսաբեկ լիցի*»⁴³, «...սիո՞վն իբրև զագարակ *արօրադիր ը լիցի*...»⁴⁴, «Ձորօրինակ տեսի զայնոսիկ որ զանպատեհսն *արօրադիր առնեն*»⁴⁵:

Արօրել «արօրադիր առնել, արօրադրել, հերկել» (ՆՀԲ). «...որ ի դէպ ժամանակի էջ յերկիր *յարօրեալսն* օրինօք եւ մարգարէիք...»⁴⁶, «...քաղաքից և գիւղից՝ ագարակաց և տանց զանազան շինուածոց, և բարձրաբերձ աշտարակաց, *արօրելով* զնա բուրաստանս և այգիս»⁴⁷: Այս բառը Խոյ-Մարադայի բարբառում (*յարօրել* հնչյունական տարբերակով) նշանակում է «Գարնան վարած արտը աշնանը կրկին վարել ու ցանել»: Արարատյան բարբառում դրան հոմանիշ է *երեսել* բառը՝ «Արտը երեսեցինք ու ցանեցինք»⁴⁸: Կան նաև *արորել* բայով կազմված դարձվածքներ, որ հանդիպում են արդի գրական հայերենում, ինչպես, օրինակ, Սիամանթոյի բանաստեղծություններում՝ «Լույսի ճամփա արորել», այսինքն՝ «կրթել, դաստիարակել», «Արշալույսներ արորել», այսինքն՝ «ապագան կերտել»⁴⁹:

Արօրաբար «ըստ օրինակի արօրոյ արօրադրութեան» (ՆՀԲ). «Թողում ասել զօրինադրին ձերոյ զաղտեղի հրամանն յաղագս մերձենալոյ արանց ի կանայս. զորմէ ամաչեմ ասել և օրինակ բերել զվարելն անդաստանաց, որովք *արօրաբար* պղծութեամբք ումանք ի ձենջ ուսան մերձենալ ի կանայս»⁵⁰:

Արօրաբեկ «արօրով բեկված՝ ճեղքված /հող/, վարած» (ՀԲԲ). Բառը վկայված է Փիլոն Երրայեցու գործերից մեկի թարգմանության մեջ, որտեղ մի քանի տողում բազմաթիվ անգամ գործածված են *արօր* բառով կազմված նաև այլ բառեր. «Առակդ՝ ասէ, ո՛վ արք, առեղծեալ է, և յաղթութիւնդ կնոջ է, և ոչ արանց. քանզի եթէ ոչ *արօրադիր* արարեալ էր ձեր իմով էրնջաւն, ոչ էր գտեալ ձեր զառարկածն իմ: ...Ձի՞նչ ասես ո՛վ սամփսոն. զի եթե ոչ *արօրաբեկ* արարեալ էր ձեր իմով էրնջաւն, ոչ էր գիտացեալ զա-

արօրադրեալ միշտ եւ մշակեն զսահմանս հոգւոց՝ / Սո բանիդ կենաց արդիւնատրութիւն»):

⁴¹ **Ոսկեբերան**, յԱբրահամ և պատարագն. - **Յովհաննու Ոսկեբերանի** Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի ճառք, էջ 270:

⁴² Անդ, էջ 275-276:

⁴³ **Ես**. էջ 25:

⁴⁴ **Երբեմ**. ԻԶ 18: Տե՛ս նաև **Միք**. Գ 12 («Վասն այդորիկ ի ձեր սակս, սիոն *արօրադիր ը լիցի*...»):

⁴⁵ **Յոր**. Դ 8:

⁴⁶ **Գրիգորի Նարեկայ** վանի վանականի Մեկնություն Երգոց երգոյն Սողոմոնի: **Նարեկացի**, Երկասիրութիւնք, էջ 475:

⁴⁷ Լուծմունք Սահմանացն Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի. - Գիրք սահմանաց **Դաւթի Անյաղթ** փիլիսոփայի և աստուածաբան վարդապետի, Կոստանդնուպոլիս, 1731, էջ 217:

⁴⁸ Տե՛ս **Մահակ վրդ. Ամատունի**, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, էջ 271:

⁴⁹ Տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1969, էջ 239:

⁵⁰ Պատմություն **Ղեւոնդեայ** մեծի վարդապետի Հայոց, Բ հրատ., Ս. Պետերբուրգ, 1887, ԺԴ, էջ 92:

ռակն իմ: ...Ի մի՛ տ արկ խնդրողացս, զի՞նչ կամի քո երնջոյն յիշատակ, և զի՞նչ *արօրադրեալ* զերինջ. քանզի ոչ *արօրադրեցեալ*, այլ՝ *արօրադրեալ* տեսանեմք զերինջ. արդ ի՞բր զայն՝ որ *արօրադրեացն*, *արօրադրի՛ր* ասես: Գեղեցի՛կ, ո՛վ իմաստուն, զեղեալն ծածկապէս յայտնեցեր, քանզի ի մէջ կանացի երինջն եղեալ յայլազգեացն *արօրադրի*ր եղև, նեղեալ և շտապ ի վերայ հասուցեալ, եթէ ողորբեալ պատրեա՛ զայրն քո. և զքեզ *արօրադրեաց*: Այսպէս զեղեցիկ քեզ և արուեստապէս ունի, ուստի ելին ի զօրութենէ շտապելով՝ *արօրադրի*ր լինել երնջան իմով»⁵¹:

Անարօրադիր «ոչ արօրեադրեալ, ոչ հերկեալ, անգործ... կամ ոչ մշակեալ, և անսերմն և ինքնաբոյս» (ՆՀԲ), «անարօր» (ՀԲԲ). «Ունի մշտածին ինքնաւոր *անարօրադիր* բոյսս բիրաստեղունս, եւ ծառս զանազանս»⁵²:

Անարօր «ոչ արօրեադրեալ, ոչ հերկեալ, անգործ... կամ ոչ մշակեալ, և անսերմն» (ՆՀԲ), «1. արօր չունեցող, առանց արօրի... 2. չարօրված, չվարած...» (ՀԲԲ). «...և արդարև յետին անմտութիւն է սերմանել սերմանիս յանգործ և *յանարօր*՝ ի փշաբեր ի տատասկաբեր յերկիր...»⁵³:

Ինչպէս երևում է բերված օրինակներից, նշված բարդ և ածանցավոր բառերի մի մասը նույնպէս գործածված է փոխաբերական իմաստով: Այդ տեսակետից շատ հետաքրքիր է վերջին օրինակի *անարօր* բառը: Ահա բառի մի յուրօրինակ մեկնաբանություն Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ՝ «...քանզի սովորութիւն է մեղուաց զփոշեւտեսական ծաղիկ ժողովել և քաղցր և *անարօր կերակուր* մատուցանել...»⁵⁴, որտեղ *անարօր կերակուր* արտահայտությամբ բնորոշված է «մեղր» հասկացությունը:

Բառի փոխաբերական իմաստով գործածության մի գեղեցիկ օրինակ էլ բերում է Գրիգոր Նարեկացին. «Խրախացիր համայն տարփանօք. բերկրեալդ ի կանայս, որ ի կոյս եւ *յանարօր արգանդէ* Բան բեղնաւորեցեր...»⁵⁵: Հայ միջնադարյան համապատասխան գրականության հետ համեմատությունը *անարօր* բառի հետաքրքիր հոմանիշներ է երևան բերում, որոնց մեծ մասը նշված չեն բառարաններում այդ բառը մեկնող հոդվածներում: Անդրադառնանք այդ հոմանիշներից մի քանիսին.

Կուսական արգանդ

Այս հոմանիշը վկայված է ինչպէս միջնադարյան հայերեն թարգմանություններում [Աթանաս Ալեքսանդրացի («...քանզի մարմին եղև Բանն բնութեամբ, և միացաւ ի նմա անորոշաբար. անապական է մարմինն և անեղծական, և զկուսական արգանդն անխախտութեամբ պահեաց...»⁵⁶), Կյուրեղ Երուսաղեմացի (որին թարգմանաբար հղում է Ստեփանոս Իմաստասերը) («... այսպէս իմացիս և ի վերայ Քրիստոսի, իբր բնութիւն

⁵¹ Փիլոնի Առանց պատրաստութեան ի Սամփսովն, Փիլոնի Եբրայեցոյ Մնացորդք ի Հայս, էջ 574:

⁵² Գրիգոր Նարեկացի, Ներբող ի Սուրբն Յակոբ Մծբնայ, Բան նուիրական գովեստի, ԺԶ, Նարեկացի, Երկասիրութիւնք, էջ 600:

⁵³ Յովհաննու Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանին՝ որ ըստ Յօհաննու, Կ. Պօլիս, 1717, Նախերգանք, էջ 9:

⁵⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, բնագիրն յառաջաբանով և ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրապօլ, 1910, ԽԸ, էջ 116:

⁵⁵ Գրիգոր Նարեկացի, Ներբող ի Սուրբ կոյսն, Ժ, Նարեկացի, Երկասիրութիւնք, էջ 573:

⁵⁶ Սրբոյն Աթանասի Ալեքսանդրոյ հայրապետին Ի ծնունդն Քրիստոսի, Ս. Աթանասի Ալեքսանդրիոյ հայրապետի Ճառք (թուղթք և ընդդիմացութիւն), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1899, էջ 260-261:

մարդկային ի ձեռն կուսական արգանդի ծնիցեալն զկուսութիւն մաւրն պահեաց անապական...»⁵⁷) և այլն⁵⁸], այնպէս էլ հայ մատենագիրների գործերում [Պետրոս Սյունեցի («Ուրախ լեր, Մարիամ, Դուռն աղիւեալ, ընդ որ հրեշտակաց Տէրն մո'ւտ և ե՛լ, և զկուսական արգանդդ ոչ ելոյծ...»⁵⁹), Գրիգոր Տաթևացի («...և զկուսական արգանդն անաղարտ պահեաց»⁶⁰) և այլն⁶¹]:

Կոյս արգանդ

Այս հոմանիշը գործածել են Եփրեմ Ասորին («...սոյնպէս և ի կոյս արգանդէ անտի, զի կոյսն առանց երկանց արդարն ճշմարիտ ծնաւ»⁶²), Գրիգոր Տաթևացին («...և անսերմ յղութեամբ գոյանայ. և ի կոյս յարգանդէ ծնանի»⁶³) :

Անապական արգանդ

Այս հոմանիշը նույնպէս վկայված է ինչպէս միջնադարյան հայ թարգմանություններում [Աթանաս Ալեքսանդրացի («Խնդա՛ բերկրեալդ ի կանայս, զի ի սրբեալ և յանապական արգանդէ ծնաւ և ստեղծ ինքն իւր մարմին շնչական...»⁶⁴), Դիոնիսիոս Արիսպագացի (որին թարգմանաբար հղում է Ստեփանոս Իմաստասերը) («... և որպէս Աստուած և Տէր բնութեամբ պահեաց անապական զարգանդ կուսին որպէս և էրն իսկ...»⁶⁵)], այնպէս էլ հայ մատենագրության մեջ [Ագաթանգեղոս («Եւ յղացեալ այնուհետև ի Հոգւոյն սրբոյ շնորհագիւտ կուսին յանարանց յանապական արգանդին գորդին Աստուծո՛ւ՝ անհասական պայմանաւ»⁶⁶)]: Ինչպէս տեսնում ենք, բերված օրինակներում առկա են նաև սրբեալ և յանարանց հոմանիշները: Ինչ վերաբերում է յանա-

⁵⁷ **Ստեփանոս Իմաստասերի** Վասն անապականութեան մարմնոյ...- **Գ. Տէր-Մկրտչյան**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ, աշխատասիրությամբ Պ. Հ. Հակոբյանի, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին, 1998, էջ 216:

⁵⁸ «...զի ի կուսական արգանդ սաղմնառեցաւ լոյսն ճշմարտութեան...» (**Սրբոյն Աթանասի Ալեքսանդրի հայրապետի** Ներբողեան ի Սուրբ Աստուածածինն ասացեալ և ի միշտ կոյսն Մարիամ. - Նույն տեղում, էջ 303), «...վասն զի առաջի ամենեցունց ի կուսական արգանդէն ծնաւ Բանն մարմնացեալ» (Թուղթ Եր. **Սրբոյն Աթանասի եպիսկոպոսի Ալեքսանդրացոյ** առ Էպիկտետոն եպիսկոպոս Կորնթացոց. - Նույն տեղում, էջ 341), «...իսկ կուսականն զիա՛րդ տարցի արգանդ» (**Ոսկեբերան**, Երկբայական ճառք. Յաւետիս Աստուածածնին. - **Յովհաննու Ոսկեբերանի** Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի Մեկնութիւն Թղթոցն Պաղոսի, հ. 2, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1862, էջ 638):

⁵⁹ **Երանելոյն Պետրոսի Միւնեաց եպիսկոպոսի** Գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն և ի միշտ կոյսն Մարիամ ըստ յորջորջման նորին. և ի սուրբ գրոց լուծմունք նոցին, հոգևոր իմաստիւք. - Նույն տեղում, էջ 179:

⁶⁰ Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, արարեալ **Սրբոյ Հորն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն**, 1746, էջ 357-358:

⁶¹ «Զի ծնունդ կուսական յարգանդի աւագանին զարինակ բերէ մեզ մաքրափայլ ծննդեան սկզբնալոյս կենացն՝ նոր ջրոյն և ի հոգւոյն կատարի» (**Հովհաննէս Իմաստասեր**, Մեկնութիւն տումարիս հայկազնեայ. - **Ա. Գ. Աբրահամյան**, Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 335)

⁶² Տեառն Եփրեմի Ասորւոյ Մեկնութիւն Աւետարանի համաբարբառ. - **Սրբոյն Եփրեմի** Մատենագրությունը, էջ 24:

⁶³ Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, արարեալ **Սրբոյ Հորն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն**, էջ 375:

⁶⁴ **Սրբոյն Աթանասի Ալեքսանդրի հայրապետի** Ներբողեան ի Սուրբ Աստուածածինն ասացեալ և ի միշտ կոյսն Մարիամ. - **Ս. Աթանասի Ալեքսանդրի հայրապետի** ճառք, էջ 308:

⁶⁵ **Ստեփանոս Իմաստասերի** Վասն անապականութեան մարմնոյ...- **Գ. Տէր-Մկրտչյան**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ, էջ 214:

⁶⁶ **Ագաթանգեղեայ** Պատմութիւն Հայոց, աշխատությամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Էջմիածին-Տիպիս, 1909, « 392:

րանց ... արգանդ արտահայտությանը, ապա Ագաթանգեղոսի աշխարհաբար թարգմանության մեջ այն նշված է *անհայր ... արգանդ*⁶⁷ ձևով, որն այնքան էլ ճիշտ չի արտացոլում բառիմաստը: Կարծում ենք, որ կարելի էր աշխարհաբար թարգմանության մեջ *անհայր* բառի փոխարեն գործածել *անայր* բառը (ՆՀԲ-ն *անարանց* բառը մեկնում է *անայր* բառահոդվածում. «Եւ իբր Անհարսնացեալ, անփորձ յառնէ. միշտ կոյս, որ աւսի անարանց, այսինքն անմերձ յամենայն արանց»⁶⁸):

Անսերմնական (անսերմն) արգանդ

Գործածել է Աթանաս Ալեքսանդրացին («Ուրախ լեր Մարիամ, մայր սրբասնեալ և կոյս շնորհաւէտեալ, զի յանսերմնական արգանդէ՝ և յանփորձ ամուսնութենէ ծնար զԵմանուէլն...») (մի այլ ձեռագրում՝ *անսերմն*)⁶⁹:

Անապատացեալ արգանդ

Գործածել է Աթանաս Ալեքսանդրացին («Ո՛վ Մարիամ, երկիր ծարաւուտ և պտղաբեր, անապատ անկոխ և անջրդի, վասն զի յանապատացեալ յարգանդէդ բոխեաց տունկ բազմապտուղ, որպէս արմատ ի ծարաւուտ երկրի...»⁷⁰):

Արգանդ... *առանց կցորդութեան առն*⁷¹

Գործածել է Աթանաս Ալեքսանդրացին («Աստուած... վասն մերոյ փրկութեան շինեաց զմարմինն յարգանդին Մարիամու աստուածածնի, առանց կցորդութեան առն, և եղեւ... մարդ...»⁷²):

Գտել ենք հոմանիշներ, որոնք վկայված են միայն հայ հեղինակների կողմից՝

Ամուլ արգանդ

Գործածել է Գրիգոր Տաթևացին («...զնա ի կոյս մօրէ. և զնա յամուկ արգանդէ»⁷³):

Անարատ արգանդ

Գործածել է Հովհաննէս Օձնեցին («...զի Բանն աստուա՝ գոյութիւն հանդերձ մարդկային բնութեամբ ընկալեալ յանարատ արգանդէ կուսին...»⁷⁴):

Ամենամաքուր արգանդ

Գործածել է Սիմեոն Երևանցին («...ի ժամանակի իջեալ յերկիր յաստուածածին կոյսն Մարիամ, յամենամաքուր յարգանտի նորին յղացաւ ի հոգւոյն սրբոյ...»⁷⁵):

⁶⁷ Տե՛ս **Ագաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, « 392:

⁶⁸ ՆՀԲ, հ. Ա, էջ 106:

⁶⁹ **Սրբոյն Աթանասի Ալեքսանդրի հայրապետի** Ներբողեան ի Սուրբ Աստուածածինն ասացեալ և ի միշտ կոյսն Մարիամ. - **Ս. Աթանասի Ալեքսանդրիոյ հայրապետի** Ճառք, էջ 296:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 306:

⁷¹ Բառարաններում այս հոմանիշը «Անարօր» բառահոդվածում նշել են Մխիթար վրդ. Մեքաստացին՝ («Իսկ մերթ անդրաբերաբար ասի զարգանդէ կուսանաց, որով նշանակի անխախտն, և ոչ գիտացեալն յառնէ» /ԲՀԼ, էջ 38/), Հ. Մանուէլ վրդ. Զախջախեանը («Անարօր արգանդ, ոչ մերձեցեալ յառնէ» /Բաղդիքք ի բարբառ հայ եւ իտալական, յօրինեալ ի **Հ. Մանուէլ վարդապետէ Զախջախեան** (այսուհետ՝ ԲԲՀԻ), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1837, էջ 72/):

⁷² **Սրբոյն Աթանասի Էպիսկոպոսի** Յաղագս աստուածութեան Որդւոյ. - Նույն տեղում, էջ 152:

⁷³ Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, արարեալ **Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն**, էջ 373:

⁷⁴ **Յովհաննու Բմատասիի Աձնեցոյ** Մատենագրութիւնք, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1862, էջ 55:

⁷⁵ Գիրք որ կոչի Պարտավճար, արարեալ Տեառն **Սիմեոնի** վշտակօծ և ցաւակիր Կաթողիկոսի, մեծագործ և յոգներախտ Հայրապետի ամենայն Հայոց Երևանեցոյ, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին, 17..., I, գլ. Զ,

Գտել ենք նաև շատ հետաքրքիր այլ հոմանիշներ, ինչպես, օրինակ՝

Լուսազգեստ արգանդ

Գործածել է Պետրոս Սյունեցին («...այսինքն՝ գտիրական մարմինն առանց սերման առն ստեղծ ինքեան, զոր ի լուսազգեստ արգանդին հարեալ սաղմէր...»⁷⁶):

Հոգենկար արգանդ

Գործածել է Թեոդորոս Քոթենավորը («Դարձեալ ուրախացիր... որ ինքնական յօժարութեամբ սրտիւ բարեհաճեցաւ իննամնայ ժամանակաւ գեղազարդեալ ի քում հոգենկար արգանդիդ, մինչև ծնար զանդրանիկն արարածոց և զարարիչն...»⁷⁷):

Անշուշտ, կան նաև այլ հոմանիշներ, որ մեզ չեն հանդիպել:

Ավելացնենք միայն, որ հանդիպել են Աստվածածնին վերաբերող բնորոշումներ, որոնք լիովին կարող էին հոմանիշ ծառայել «անարօր արգանդ» արտահայտությանը, ինչպես, օրինակ, «Ուրա՛խ լեր, Մարիամ, *Հովիտ անվար...*», «Ուրա՛խ լեր, Մարիամ, *Անապատ անկոխ*»⁷⁸ և այլն:

* * *

Մի քանի խոսք հայ մատենագրության մեջ ավանդված *հարօրանալ* / *արօրանալ* բառի մասին, որի նշանակությունը որոշակի չէ: Բառը *հարօրանալ* ձևով վկայված է Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» հետևյալ արտահայտությունում. «Նա և դասադաս խորդոցն հաւուց եկեալ ի զարնանոյն ժամանակս՝ երամացեալք *հարօրանան*»⁷⁹: Այս հատվածի աշխարհաբար թարգմանության մեջ՝ «Նույնպես և դասադաս կռունկ թռչունները, գալով զարնանային ժամանակներում, երամներով *տարածվում են*»⁸⁰, *հարօրանալ* բային համապատասխանեցվել է *տարածվել* բայը: Նույն հատվածի ռուսերեն թարգմանության մեջ՝ «И журавли, выстроившись шеренгами, прилетают в весеннюю пору, *собираясь в большие стаи*»⁸¹, *հարօրանալ* բային համապատասխանեցվել է *համախմբված* դերբայը: Ինչպես տեսնում ենք, միևնույն հասկացությունը աշխարհաբար և ռուսերեն թարգմանություններում ունի միանգամայն տարբեր, նույնիսկ հակադիր իմաստներ. մեկում՝ *տարածվել*, մյուսում՝ *համախմբվել*: Անգլերեն թարգմանության մեջ՝ «Similarly groups of cranes come in the spring time, they gather

էջ 80:

⁷⁶ **Երանելոյն Պետրոսի Միւնեաց եպիսկոպոսի** Գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն և ի միշտ կոյսն Մարիամ ըստ յորջորջման նորին. և ի սուրբ գրոց լուծմունք նոցին, հոգևոր իմաստիւք. - **Գ. Տեր-Մկրտչյան**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ, էջ 179:

⁷⁷ **Երանելոյն Թեոդորոսի** միայնակեցի Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածինն եւ ի միշտ կոյսն Մարիամ. - **Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանեսայ** Մատենագրութիւնք, էջ 181:

⁷⁸ **Երանելոյն Պետրոսի Միւնեաց եպիսկոպոսի** Գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն և ի միշտ կոյսն Մարիամ ըստ յորջորջման նորին. և ի սուրբ գրոց լուծմունք նոցին, հոգևոր իմաստիւք. - **Գ. Տեր-Մկրտչյան**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ, էջ 178, 179:

⁷⁹ **Ագաթանգեղեայ** Պատմութիւն Հայոց, աշխատությամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տիֆլիս, 1907, « 657:

⁸⁰ **Ագաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, « 657 /էջ 367/:

⁸¹ **Агатаңгелос**, История Армении, пер. с древнеармянского, вступительная статья и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатыан, Ереван, 2004, « 657.

together and settle»⁸² («Նմանապես արագիլների խմբերը գալիս են գարնանը, նրանք հավաքվում են *և բնավորվում*») *հարթանալ* բային համապատասխանեցվել է *բնավորվել* բայը: Ցավոք, տվյալ մեջբերման այլ լեզուներով թարգմանություններ մեզ չեն հանդիպել, որպեսզի կարողանայինք համապատասխան համեմատություններ կատարել: Ինչ վերաբերում է Ագաթանգեղոսի վրացական, հունական, լատինական, արաբական, հաբեշական և այլ խմբագրություններին, ապա դրանցում քննարկվող հատվածը բացակայում է, քանի որ երկի երկրորդ՝ Վարդապետություն բաժինը, որում ընդգրկված է մեջբերվող հատվածը, հիմնականում մեզ է հասել միայն հայերեն բնագրով:

Բայց *արթանալ* ձևով վկայված է X դարում և առկա է Գրիգոր Նարեկացու՝ «Սողոմոնի Երգ երգոցի մեկնության» մեջ. «Որպես հաւք ի ժամ գարնայնոյն *արթանան* եւ տարածանին ընդ երկիր. նոյնպէս եւ ի գալ հոգեւոր գարնայնոյս ցնծան սուրբքն...»⁸³: Այս հատվածի արևմտահայերեն թարգմանության մեջ՝ «Ինչպէս որ թռչունները գարնան ատեն *արթոներու մէջ կը շրջին* եւ ամբողջ երկրին մէջ կը տարածուին...»⁸⁴, *արթանալ* բային համապատասխանեցվել է *արթոներու մէջ շրջել* արտահայտությունը, իսկ նույն հատվածի արևելահայերեն թարգմանության մեջ՝ «Ինչպէս որ թռչունները գարնանը *երամով թռչում են* և տարածվում են երկրով մեկ...»⁸⁵, *արթանալ* բային համապատասխանեցվել է *երամով թռչել* արտահայտությունը: «Երգ երգոց՝ հանդերձ մեկնութեամբ նախնեաց» գրքում այլ մեկնությունների հետ միասին տեղ է գտել նաև Նարեկացու այդ երկից առանձին հատվածների, այդ թվում և վերոնշյալ հատվածի աշխարհաբար թարգմանությունը կամ վերաշարադրանքը՝ «Ինչպէս թռչունները գարնանը տարածում եւ *բոյն են դնում* երկրի վրայ...»⁸⁶, որում *արթանալ* բային համապատասխանեցվել է *բոյն դնել* հարադրությունը, ինչպէս Ագաթանգեղոսի անգլերեն թարգմանության մեջ: Նարեկացու «Երգ երգոցի մեկնության» իտալերեն թարգմանության համապատասխան հատվածի մեջ՝ «Come all'arrivo della primavera gli uccelli si diffondono e si sparpagliano sulla terra...»⁸⁷ («Ինչպէս գարնան գալով թռչունները տարածվում են և սփռվում երկրի վրա...»), *արթանալ* բային համապատասխանեցվել է *սփռվել* /ցրվել, ցրուցան լինել/ բայը, ընդ որում, փոխվել են նաև «արթանան եւ տարածանին» բառերի տեղերը՝ «տարածվում են և սփռվում» (si diffondono e si sparpagliano): Նույն երկի անգլերեն վերաշարադրանքի համապատասխան հատվածի մեջ՝ «...as in springtime birds spread across the land...» («...ինչպէս գար-

⁸² The Teaching of Saint Gregory An Early Armenian Catechism, translation and commentary by Robert W. Thomson, Cambridge, Massachusetts, 1970, « 657 /էջ 163/:

⁸³ Գրիգորի Նարեկայ վանի վանականի Մեկնութիւն Երգոց երգոյն Սողոմոնի. - Նարեկացի, Երկասիրութիւնք, էջ 475:

⁸⁴ Սրբոյն հօրն մերոյ Գրիգոր Նարեկացոյն Մեկնութիւն Երգ երգոց Սողոմոնի, Պէրոյթ, 1963, էջ 39:

⁸⁵ Գրիգոր Նարեկացի, Մեկնություն Երգ երգոցի (թարգմ. գրաբարից՝ Վ. Ֆերեշեյան), Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 64:

⁸⁶ Երգ երգոց՝ հանդերձ մեկնութեամբ նախնեաց, աշխատասիրութեամբ Ս. Մեսրոպ քահանայ Արամեանի, Երևան, 1993, էջ 46:

⁸⁷ Commentario sul Cantico del Cantici di Gregorio di Narek, Introduzione, traduzione italiana e annotazioni di P. Vincenzo Mistrih. - Studia Orientalia Christiana Collectanea (Cairo), 12, 1967, էջ 512 [46]:

նան գալով թոշունները տարածվում են երկրի վրա...»), շրջանցված և չի թարգմանված *արօրանալ* բառը⁸⁸:

Այսպիսով, *հարօրանալ* / *արօրանալ* բառի դիմաց ունենք հինգ տարբեր նշանակություններ՝ «տարածվել», «համախմբվել», «երամով թռչել», «արտոնների մեջ շրջել» «բույն դնել»: Բառը, անշուշտ, «տարածվել» նշանակությունը չունի, քանի որ Նարեկացու երկում նշվում է՝ «արօրանան եւ տարածանին»: Բառի «տարածվել» նշանակության դեպքում Նարեկացին հազիվ թե *արօրանալ* բային շաղկապով միացներ *տարածանել* բայը: Բառը չունի նաև «բույն դնել» նշանակությունը: Նարեկացու երկի այդ թարգմանության մեջ փոխատեղված են «արօրանան եւ տարածանին» բայերը՝ «տարածում և բոյն են դնում»: Եթե բնագրային տեքստի մեջ *արօրանալ* բայի տեղում դնենք *բոյն դնել* բայը, ապա կստացվի՝ «բոյն դնեն և տարածանին», ինչը, մեղմ ասած, այնքան էլ բնորոշ չէ թոշունների վարքին: Բառը չունի նաև «համախմբվել» նշանակությունը, քանի որ եթե այդ բառը դնենք Նարեկացու տեքստի մեջ, ապա կստացվի «համախմբուել եւ տարածանին», իսկ դա, ինչպես արդեն նշվեց, հակադրություն է: Ինչ վերաբերում է բառի «երամով թռչել» և «արտոնների մեջ շրջել» նշանակություններին, ապա դրանք մոտ են բառարաններում առկա բացատրություններին:

Ի դեպ, հայերենի բառարաններում բառի բացատրությունը նույնպես միանշանակ չէ: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ բառը նշանակում է «թոշունների թռչիլը խմբով»⁸⁹, ըստ Մխիթար վրդ. Սեբաստացու՝ «տարածիլ. կամ սփռիլ. զի թռչունքն, որք ի յանդաստանս. կամ ի դաշտս, և ի խոտաւէտ մարգս իջեալք ի բարձանց՝ սփռին, և տարածին առ ի զբոսանս, կամ առ ի կերակրիլ, ասին՝ արօրանալ ի նոսայ»⁹⁰, աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ նաև «հերկուիլ»⁹¹ (գրեթե նույնն է նշում նաև Գ.Փէշտըմալճեանը՝ «տարածիլ, սփռիլ, հերկիլ»⁹²), ըստ Հ. Մանուէլ վրդ. Ջախջախեանի՝ «շրջիլ կամ արածիլ թռչնոց ի տեղիս արօրոյ (ի սերմանեալ ակօսս կամ յարտորայս)»⁹³, ըստ Առձեռն բառարանի՝ «հերկուած արտերու մէջ թռչուններուն պտըտիլը կամ ուտելիք փնտռելը»⁹⁴, ըստ Ս. Մալխասյանցի՝ «երամովին թռչել գետնի վրայով (թռչունների մասին)»⁹⁵: ՆՀԲ-ն թեև ունի համապատասխան հոդվածներ, բայց դրանցում հղում է միայն աղբյուրները՝ չտալով բառի որևէ բացատրություն⁹⁶: Բառարաններից բացի, այլ բնույթի աշխատություններում ևս հանդիպում են տվյալ բառի բացատրություններ: Օ-

⁸⁸ Տե՛ս **R. W. Thomson**, Gregory of Narek's Commentary on the Song of Songs. - The Journal of Theological Studies (Oxford), N. S., Vol. XXXIV, Part. II, October 1983, էջ 463:

⁸⁹ ՀԱԲ, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 64:

⁹⁰ ԲՀԼ, էջ 115:

⁹¹ **Մխիթարայ վարդապետ Սեբաստացու** Բառգիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն, ուր մեկնին բառք հայկազեան լեզուի սոսկ աշխարհաբառ, կամ տաճկական բառիք, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1769, էջ 62:

⁹² Բառգիրք հայկազեան լեզուի, որ է երկասիրութիւն **Փէշտըմալճեան պատուելի Գրիգոր** մեծիմաստ վարժապետի, հ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1844, էջ 158:

⁹³ ԲԲՀԻ, էջ 258:

⁹⁴ Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Բ հրատ., Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1865, էջ 484:

⁹⁵ ՀԲԲ, հ. Գ, Երևան, 1944, էջ 76: Բառի բացատրությունը նույնությամբ նշված է նաև՝ **Ռ. Ղազարյան**, Գրաբարի բառարան, հ. Ա, Երևան, 2000, էջ 128, հ. Բ, Երևան, 2000, էջ 53:

⁹⁶ Տե՛ս ՆՀԲ, հ. Ա, էջ 587, հ. Բ, էջ 70:

րինակ՝ ըստ Վ. Առաքելյանի՝ բառը նշանակում է «արորի նման երամ կազմել»⁹⁷:

Ակնհայտ է, որ նշված բառարանների մեծ մասի հեղինակները, ինչպես նաև Վ. Առաքելյանը բառը ծագեցնում են *արօր արմատից: Հ. Աճառյանը բառը չի կապում *արօր արմատի հետ, այլապես այդ բառի մասին կխոսեր «Արօր» բառահոդվածում:

Իհարկե, արոր գործիքը որոշ նմանություն ունի ինչպես թռչունների երամի ձևի, այնպես էլ թռչնի ուրվագծի հետ: Վերջին տարբերակը վերոնշյալ նշանակություններում առհասարակ բացակայում է: Մինչդեռ *արորանալ* բայը որպես *արոր դառնալ* տարբերակ դիտելը նույնպես արժանի է ուշադրության: Օրինակ՝ Նարեկացու երկի համար կարող ենք նշել, որ գարնան գալուն պես յուրաքանչյուր թռչուն դառնում է արոր, և ինչպես արորն է առաջ շարժվում՝ ձեռքերով հողը, այնպես էլ թռչունն է տարածվում երկրի վրա՝ ձեռքերով օդը: Արորի և թռչնի միջև առնչություն տեսնելու օրինակներ կան հայոց բանահյուսության մեջ: Ահա Ղարադաղի բանահյուսությունից վերցված մի հանելուկ՝ նվիրված արորին. «Ղուշ մ՝ եկավ երկնքուց, Ոսկե լազան էր կտուց. Եկավ զարկեց քո մոր ծոց, Մերն ասեց. «Վայ իմ ծոց...», որում արորը «փոխաբերվել է երկնքից իջած թռչունի հետ»⁹⁸:

Բառի մեկ այլ նշանակություն ևս կարող ենք ենթադրել՝ ելնելով Նարեկացու երկի քննարկվող նախադասության կառուցվածքից: Այդ նախադասությունը համեմատություն է, որ ունի «ինչպես..., նույնպես» կառուցվածքը. «Որպես հաւք ի ժամ գարնայնոյն *արորանան* եւ տարածանին ընդ երկիր. նոյնպես եւ ի գալ հոգեւոր գարնայնոյս ցնծան սուրբքն...»: Եվ եթե համեմատություն է, ուրեմն *արորանալ* բառը պետք է որևէ առնչություն ունենա *ցնծալ* բառի հետ, ասենք՝ «սաստիկ ուրախանալ, բերկրել, ուրախությունից խայտալ»: Այս շարքը կարող ենք շարունակել՝ զարունը գալուն պես նաև «ոգևորվել», «խանդավառվել», «արբունանալ», «հարություն առնել» և այլն:

Բառի մեկ այլ նշանակություն ևս կարող ենք ենթադրել՝ նկատի ունենալով Ագաթանգեղոսի երկի համապատասխան բաժինը: Երկում նախքան մեզ հետաքրքրող արտահայտությունը մեջբերվում են Երեմիա մարգարեի հետևյալ խոսքերը՝ «Արդարև ծիծառն և տատրակն և խորդն, հաւքն վայրի, ծանեան զժամանակ գալստեանն իւրեանց», և ավելացվում, թե «ժամանակավ զարնանոյն և իւրեանց գալստեամբն ցուցանեն զժամանակ վարուց կենաց ուրախութեան մարդկան, ի ձայն առնելն, ի ճչելն, ի ճողգելն՝ ի շինել բունոցն»: Սա համահունչ է վերջերս անգլերեն թարգմանությամբ լույս տեսած Նարեկացու «Երգ երգոցի մեկնության» մեզ հետաքրքրող հատվածին՝ «As birds in springtime twitter and are spread out across the land...» /«Ինչպես թռչունները գարնան գալով ճողգողում են ու տարածվում երկրի վրա...»⁹⁹/, որում *արորանալ* բային համապատասխանեցվել է *ճողգողել* բայը:

Մի հանգամանք ևս: Մեզ հետաքրքրող նախադասության առնչությամբ նշվում է, որ թռչունները «փողք եղեալք, զկոչաձայն զաղաղակ բարձեալ՝ զգործս մշակացն արթնութեան վաստակոցն օգտութեան մարդկան զարթուցանեն ի քնոյ, զկանուխս եզանցն փութացուցանեն»: Եվ ավելացնում է, որ «թռչունքն փողք են երկրագործու-

⁹⁷ Վ. Դ. Առաքելյան, Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության (V դար), Երևան, 1981, էջ 152:

⁹⁸ Տե՛ս Մ. Բ. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 123 և համապատասխան ծանոթագրությունը /էջ 283/:

⁹⁹ The Blessing of Blessings: Grigor of Narek's Commentary on the Song of Songs (translation, introduction and notes by Roberta R. Ervine), Michigan, 2008, էջ 110:

թեան հողագործութեան յառաքինութիւնսն յորդորելոյ. որպէս մեղուն և կամ մրջինն վատացն վարդապետ լինիցին և կամ նախատորդ կայցեն»։ Այստեղ կա համեմատություն. «որպէս մեղուն և կամ մրջինն վատացն *վարդապետ* լինիցին»։ Արդոք դա չի՞ նշանակում, թե գարնան գալուն պէս թռչունները վարդապետանում են և տարածվում են, որպէսզի մշակներին ոգևորեն և կոչեն օգտակար գործի։

Հ. Աճառյանը *վարդապետ* «ուսուցիչ, վարժապետ...» բառը ծագեցնում է պահլավերէն *varda «գործ, աշխատանք» և pati «պէտ» բառերից։ Այս *varda արմատի այլ ձևերն են պարսկերէն varz «ցանք», varza «սերմանում», varzi «սերմնացան» և այլն։ Ինչպէս նշում է Հ. Աճառյանը, այդ արմատը կա քրդերէնում որպէս ward «արորելու տեղ»¹⁰⁰։ Դա արդէն հետաքրքիր է մեր ուսումնասիրության տեսանկյունից։ Այդ առումով մեզ գրավեց Ոսկեբերանի ճառերից մեկի հայերէն, ռուսերէն և անգլերէն թարգմանություններում առկա մի նախադասություն։ Ահա դրա ռուսերէն տարբերակը. «Часто случается, что *плуг слова*, действуя непрестанным внушением, входит во глубину души и истребляет овладевшую ею страсть»¹⁰¹։ Այս նախադասության մեջ մեզ հետաքրքրողը *плуг слова* արտահայտությունն է, որ նշանակում է «խոսքի արոր»։ Անգլերէնում այդ արտահայտությունը թարգմանվել է the plow of the word¹⁰², որ նույնպէս նշանակում է «խոսքի արոր»։ Իսկ ահա նույն հատվածի հայերէն թարգմանության մեջ՝ «Տեսչի զինչ լինիցի. քանզի դէպ լինի յորժամ ստեպ ստեպ յաճախիցէ *վարդապետութիւնն*, մտեալ ազդումն բանին՝ կտրէ զախտն որ զոգինսն նեղէր»¹⁰³, *խոսքի արոր* արտահայտության համար հայերէն համարժեք է գտնվել *վարդապետություն* բառը։

Այսպիսով, *արորանալ* բառի համարժեքի հարցը մնում է բաց, և այդ ուղղությամբ ուսումնասիրությունը պետք է շարունակել։

Վերջում անհրաժեշտ է նշել, որ սկսած V դարից՝ հայ մատենագրական և թարգմանական գրականության մեջ արդէն հանդիպում են գործիքանիշ բառանուններ ու դրանցով կազմված բարդ և ածանցավոր բառեր։ Եթե համեմատենք *արոր* բառանվան հետ, ապա գործածման հաճախականությամբ դրանցից ոչ մեկը չի գերազանցում *արոր* բառանվան և դրանով կազմված բարդ և ածանցավոր այլ բառանունների գործածման հաճախականությանը։ Կարծում ենք, որ պատճառը *արոր* բառանունը նաև փոխաբերական իմաստով գործածելու հնարավորությունն է, քանի որ մյուս գործիքանիշ բառանունները, բացի մի քանի դեպքերի, հայ մատենագրական և թարգմանական գրականության մեջ հիմնականում գործածված են ոչ փոխաբերական իմաստներով։

¹⁰⁰ Տե՛ս ՀԱԲ, հ. Դ, Երևան, 1979, էջ 318-319։

¹⁰¹ **Златоуст**, Толкование на 2-е Послание к Тимофею, беседа 6 (տե՛ս http://www.ispovednik.ru/zlatoust/Z11_2/Z11_2_41.htm).

¹⁰² **John Chrysostom**, Homily 6 on Second Timothy: "From constant teaching, it often happens that the *plow of the word*, descending to the depth of the soul, roots out the evil passion that troubled it" (Ի՞նչ <http://www.newadvent.org/fathers/230706.htm>).

¹⁰³ **Ոսկեբերան**, Մեկնութիւն Երկրորդ թղթոյն Տիմոթեայ (ճառ 6). - **Յովհաննու Ոսկեբերանի** Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոսապետի Մեկնութիւն Թղթոցն Պաւղոսի, հ. 1, էջ 226։